

УДК 821.161.2. (092)

Марія Кашуба
(Львів)

ПРО "АТЕЇЗМ" ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Висвітлено специфічне ставлення Г. Сковороди до релігії, церкви та служителів культу, спростовано певні стереотипи.

Ключові слова: Сковорода, атеїзм, релігія, церква, спорідність.

Освещена специфика отношения Г. Сковороды к религии, церкви, служителям культа, упразднены определенные стереотипы.

Ключевые слова: Сковорода, атеизм, религия, церковь, сродность.

Specific Skovoroda's attitude to religion, church and minister of religion is analysed. Certains stereotypes are abolished.

Key words: Skovoroda, atheism, religion, church, kindredition.

Звернутися до цієї теми спонукала не так давно почута радіопередача з циклу "Український вимір" Романа Коляди. Слухач запитав ученого мужа, запрошеного на цю розмову, як пояснити факт, що у творах Тараса Шевченка є досить різкі випадки проти Бога, чи не є це атеїзмом? Відповідь була не надто виразною і, на мій погляд, не досить переконливою. Те саме міг би хтось запитати і про Григорія Сковороду, адже в радянській літературі він постає як переконливий атеїст та антиклерикал, як і Т.Шевченко, Іван Франко. Написані про це і дисертації, і монографії, опубліковані навіть підбірки висловлювань, що мали би переконати читача у такому ставленні мислителів до Церкви і Бога. Нині ми повинні не лише долати радянські стереотипи, а й багато чого переосмислювати у тих заідеологізованих підходах до творчості видатних діячів української духовної культури. Аргументацію знаходимо не у публікаціях (вони виражають чинюся думку, часто вимушену й заангажовану), а в оригінальних творах мислителів.

Насамперед про думки Г.Сковороди, що відображають його ставлення до Церкви, служителів культу, розуміння мислителем Бога. Нині вже ніхто не наслідуються зараховувати його до переконаних атеїстів, хоча багато хто воліє не згадувати його діалоги "Брань Архистратига Михаила со Сатаною", "Икона Алкивиадская", короткий нарис "Сон" та ін., де мислитель досить різко висловлюється проти служителів Церкви. Як пояснити такі осудливі слова, якщо відомо, що він ніколи не розлучався з Біблією, вельми шанував її мудрість і визнавав Бога Творцем та Вседержителем світу? Можна ще згадати досить "немилосердні" висловлювання Сковороди проти ченців, про монастирі, які він за невеликими винятками оминав, не бажаючи стати "стовпом і окрасою" будь-якої обителі. Зрозуміти суть таких фактів із біографії мислителя і витлумачити причину таких його висловлювань та поглядів допоможе філософська герменевтика. Цей метод навчає, що для повного, тобто адекватного, розуміння думок автора слід знати його біографію, його настрій у час створення певного твору, вникнути у контекст доби, коли цей твір написаний, – тоді можна казати про конгеніальність – глибоке проникнення у задуми й засоби втілення їх автором.

Г. Сковорода жив у ХУІІІ ст., а пік його творчої активності припадає на другу половину віку. Знаємо про політику імператриці Катерини ІІ щодо України-Малоросії та про її діяльність, спрямовану на одержавлення Церкви. Вона ревно продовжувала наближати Церкву до імперського престолу, розпочату Петром І політику втручання світської влади у справи Церкви. Петро І ліквідував патріархат і встановив власний орган управління Церквою – Синод, членів якого призначав особисто. Катерина ж відібрала церковні маєтки і

"посадила" служителів культу на "державний хліб", виплачуючи "жалування" з державної казни. Це було незвичним для української православної церкви, де зберігалася традиція незалежності Церкви від світської влади. Хоча православ'я прийшло в Україну з Візантії, але тут не прижилася традиція цезаропапізму, що яскраво продемонстрував Київський митрополит Петро Могила у своїй політиці й діяльності. Він був супротивником "одержавлення" Церкви, застерігав від її надмірної "політизації". Митрополит вважав, що справою Церкви є просвітницька місія, вона повинна насамперед опікуватися освітою і книгодрукуванням, дбати про покращення моральності в суспільстві, про спасіння душ вірних християн. Залежність же Церкви від світської влади перетворювала її на пропагандиста владних рішень. До речі, довгий період історії української світської влади просто не було – Україна не була самостійною державою. Отаку "одержавлену" імператрицею Церкву не сприймав і критикував Г.Сковорода, згодом і Т.Шевченко, і І.Франко.

Відомо також, що Катерина І запровадила кріпацтво, якого не знали українські землероби. Від кріпацької залежності вони втікали на Січ, ставали козаками. Та імператриця звеліла зрівняти з землею цей острівець свободи. Захисток від неволі багато людей шукали в монастирях, часто всупереч покликанню змушені ставати ченцями. Розмову з одним із таких "несродних" невільників передає біограф Г.Сковороди Михайло Ковалинський, свідком якої був. Після того, як мислитель відмовився стати "стовпом і окрасою" Печерської лаври, один із ченців на ім'я Калістрат у щирій розмові з ним зізнався, що "не рожден к сему черному наряду и введен в оной одним видом благочестия, и мучу жизнь мою". Перед тим він признався, що давно мислить так, як говорив Сковорода ченцям, відмовляючись жити в Лаврі. А сказав їм мудрець начебто таке: "Риза, риза! Коль немногих ты опреподобила! Коль многих очаровала. Мир ловит людей разными сѣтями, накрывая оныя богатствами, честями, славою, друзьями, знакомствами, покровительством, выгодами, утѣхами и святынею, но всѣх несчастіе сѣть послѣдняя. Блажен, кто святость сердца, то есть счастье свое не сокрыл в ризу, но в волю господню!" [4, с.457].

Г. Сковорода був щиро переконаний, що людину в житті веде воля Божа, вона визначає її покликання. І нещасний у будь-якому сані чи ранзі той, хто не прислухався до покликання цієї волі. Навіть тоді, коли монастирі стали мимовільним прихистком для селян-втікачів від кріпацтва. Людині, на думку Сковороди, не слід було нехтувати природною схильністю, тобто покликанням Божої волі. На його погляд, людина на своєму, визначеному покликанням "сродності" місці, - це людина "з Мінервою", лише тоді вона почувається щасливою.

Саме такі, без покликання, отже, без Божої волі, без будь-якої святості, люди змальовані Сковородою негативно у творі "Брань Архистратига Михаила со Сатаною". Тут серед засліплених світськими багатствами "полків честолюбців і сластолюбців", які у світі примножують "тяжбы, брани, татьбы, грабительства, лести, купли, продажи, лихоимства", ангели помітили кількох подорожніх, що відхилилися від загального шляху й пробираються "чрез стропотная места к пути мирному". Вони у широченних плащах, на головах клобуки-капюшони, в руках палиці, а на шиї в кожного - дзвін з вірьовкою. Обвішані торбами, іконами і книгами. Ледь-ледь рухаються, наче воли, що тягнуть парохіяльний дзвін. Устами ангела Сковорода стверджує, що це лицеміри, "мартышки истинныя святости: они долго молятся в костелах, непрестанно в псалтырь барабанят, строят кирки и снабдѣвают, бродят поклонниками по Иерусалимам, - по лицу святы, по сердцу всѣх беззаконіе. Сребролюбивы, честолюбивы, сластолюбцы, ласкатели, сводники, немилосерды, непримирительны, радующіися злом сосѣдским, полагающіи в прибылях благочестіе, цѣлюющіи всяк день заповѣди господни и за алтын оныя продающіи... Вся их молитва в том, чтоб роптать на бога и просить тлѣнностей" [4, с.72].

Вислухавши їхню молитву до Бога про зіслання багатства, оскільки вони ставлять Богові "світища", Г. Сковорода устами ангела справедливо висновує, що вони "под видом божим Сатану обожают", насправді їх переповнює злоба, одягнена в преподобіє. Сюди ж

можна віднести опис "бенкету", який наснився Сковороді у храмі, що сповнив його невимовного жаху [3, с.429].

Отже, Г. Сковорода як філософ, що міг "заглянути за межі очевидного" (Ортега-і-Гассет), "прозирати" глибини людського серця, не осуджував чернецтво як сан, чи служителів культу взагалі – він вважав, що такий сан, чи службу треба обирати лише за покликанням, за Божою волею як сродність. Такі "сродні" люди щиро виконують свої обов'язки, не дбаючи про винагороду, тому їх мислитель вважав справжніми людьми. Люди нещирі, які прийшли у монастир чи храм не за покликанням серця, а за принадами "тлінного світу" або уникали труднощів життя, на думку Сковороди, лише оскверняють святі місця. Вони сприяють розповсюдженню марновірства й ворожнечі, що призводить навіть до кровопролиття. Не Бог, а людське невігластво й марновірство порізнили вірних Церкви обрядами, різночитанням Біблії, суперечками про істинну віру. Читання й розуміння Біблії потребує великої духовної праці, адже тексти її сповнені таємничих символічних образів, які не відразу відкриваються. Сковорода вважає, що небажання вникати у символіку священних книг породжує непорозуміння й ворожнечу, ділить християн на секти й різні обряди: "И нѣтъ смертоносѣе для общества язвы, как суевѣріе – листвѣе лицемѣрам, маска мошенникам, стѣнь тунеядцам, стрекало и поджога дѣтоумным. Оно возъярило премилосердную утробу Тита, загладило Іерусалим, обезобразило братнею кровію парижскія улицы, сына на отца вооружило... Да и впрямь суевѣр скорбит, если кто на полдень, а не восток с ним молится. Иной сердит, что погружают, другой бѣсится, что обливают крещаемого. Иной кленет квас, другой оприсноки... Но кто сочтет всю суевѣрных голов паучину? Будьто Бог – варвар, чтоб за мѣлочь враждовать" - пише мислитель в "Іконі Алківіадській" [4, С.8-9].

Сюди ж можна віднести і слова із діалога "Асхань", де мислитель розмірковує про можливість пізнання Бога людиною і про ритуали, обряди, жертвопринесення як знаки пошанування нею Бога. В уста одного з персонажів, якого називає Друг, Сковорода вкладає слова самого Бога: "Что, к чему мне множество жертв ваших? Милости хочу от вас", і, продовжуючи думку про обряди, розмірковує: "Столько уже вѣков мудрствуете в церемоніях, и каков плод, кромѣ одних расколов, суевѣрій и лицемѣрій. Бездѣльники прикрылись сим листом в наготѣ своей. Глупцы основали на тѣни сей блаженство свое. Безразумныи ревнители породили раздоры раскольничіи, всенародное общество жителей вселенныя, храм мой несогласіем за одни враки разоряющіи, желая ввести то, чего я никогда не желал, то есть чтоб во всѣх концах земных на одну мѣру и форму сошиты были церемоніи. Отсюда непримиримыи сосѣдних земель вражды, ненависти, а нередко и кровопролитіе" [3, с.227].

Отже, Г. Сковорода вважав, що обряди й ритуали як зовнішнє пошанування Бога не є богоугодними – це чисто людські витвори. Основне – мати в серці Божі заповіді, бути милостивим і толерантним, уміти порозумітися між собою в християнській любові й смиренності. Мислитель, як видно із наведених слів, різко осуджує церковні розколи й ворожнечі між вірними Христової Церкви, звинувачує в цьому служителів культу, які на розколах і непорозуміннях будують своє блаженство. А у "Бесіді 2-ій" під назвою "Observatorium specula" закликає кожного бути насамперед людиною, що означає бути милосердним і толерантним до віри, уникати ворожнечі й злобної гордості та "ядовити на смішки": "Кто гонит челоуѣка за вѣру, есть самый главный божію челоуѣколюбію враг, равен озлобляющему нищаго за то, что не захотѣл, Христа ради, в милостыню принять одежды. Берегись, друг мой, дабы не вкрался, под свѣтлою маскою, в нѣдро твое хитрый змій, дабы ангельская любовь к Богу не преобразила тебе в діавола для челоуѣков... Истинная любовь не самолюбива" [3, с.299].

Ці красномовні слова мудрого філософа повинен завжди пам'ятати кожен християнин, особливо ж вони актуальні для служителів Церкви, адже людина мила Богові воістину тоді, коли сповідує щодня Його заповіді, насамперед заповідь любові й смирення. Сковорода не думав про безбожників, він писав і промовляв для тих, хто ревно дотримується своїх обрядів і ритуалів, ненавидячи при цьому з лютою злобою ритуали й обряди інших. Зовнішній прояв

відданості Богові й віри в Нього для Сковороди не є переконливим, у його розумінні головною є щира, сердечна, духовна відданість Божим заповідям. А вона аж ніяк не пов'язана зі злобою і ворожнечею, що порізнила християнські Церкви.

Слова Сковороди про розколи й ворожнечі, розуміння ним причин цього явища у ХУІІІ ст. актуальні донині: людина не вникає у тонкощі відмінностей в обрядах, марновірно спокушується проповідями прощення та спасіння різних фарисеїв замість того, щоб вчитатися у мудрі слова Святого Письма, осмислювати символіку біблійних притч, що допомогло б знайти відповіді на власні сумніви, зарадити труднощам і проблемам. Не шукати порятунку у нових церквах, не довіряти самозваним "пророкам" - ось до чого спонукає Сковорода.

Тлумаченню Біблії, її символічного світу мислитель присвятив майже всі свої філософські твори. Він виступив як просвітник, який переконаний, що справжнє знання Біблії, проникнення в таємничу символіку її істин зможе змінити і світ, і людину. У цих питаннях його погляди суголосні з думками діячів європейського Просвітництва, зокрема Вольтера, хоча просвітники акцентували на природничонауковому знанні. Г. Сковорода ж признавався, що "я наук не хую, и всякое ремесло хвалю", однак наукові знання не вважав запорукою щасливого життя. Шлях до щастя людини у його розумінні лежав через "сродну працю", що означало пізнання в собі Божої волі, природженої схильності.

Учитуючись в думки мислителя, переконуємось, що його не можна вважати ні переконаним антиклерикалом, ні атеїстом, яким його представляли в радянські часи. Більш правильно вести мову про особливе ставлення Сковороди до Церкви як до організації вірних у суспільстві, до її служителів і до ченців, а також і до Бога. У цьому маємо оригінальне (як на його часи) трактування Бога.

Розуміння Бога Сковородою переосмислене вже у незалежній Україні багатьма авторами - Валерією Нічик [1], Ярославом Стратій [5], Оленою Сирцовою [2] та ін. Тут ще раз звертаємось до слів самого мислителя, щоб підтвердити його самотутнє, відмінне від офіційного церковного, трактування Бога.

Досить вичерпно розуміння сутності Бога представлене у ранньому творі філософа під назвою "Начальная дверь ко христианскому добронравію". Він написаний у 1766 р., але оновлений у 1780, й призначений для "молодого шляхетства Харківської губернії". Вступні слова автора до твору засвідчують, що він намагався якнайдоступніше для молоді людини викласти виважені, утверджені життєвим досвідом, думки про Бога.

Г. Сковорода у ньому розмірковує про людське щастя. Людина може, хоча й з великими труднощами, дістати чи купити все необхідне для задоволення своїх матеріальних потреб. Та це примарне щастя, бо воно не приносить бажаного задоволення. Справжнє щастя дається без особливих затрат, воно єдине потрібне людині – це Бог: "Многія тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там счастье, а для сердца твоего едино есть на потребу, и тамо Бог и счастье, не далече оно. Близ есть. В сердцѣ и в душѣ твоей" [3, с.145]. Бог у серці кожної людини, це її духовне єство, вважає автор.

Детальний опис Бога знаходимо у спеціальній главі цього твору під назвою "О бже". Сковорода пояснює, що Бог – невидима натура Всесвіту, яка віддавна мала різні назви – всесвітній розум, натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна, тощо. Християни також надали Богові різні імена: Дух, Господь, Цар, Отець, Ум, Істина. Хоча сутність Бога не змінюється в залежності від назви, вона завжди однакова, тому мислитель найвідповіднішими вважає дві останні назви – Ум і Істину, бо "ум вовся есть невеществен, а истина // вѣчным своим пребываніем совѣм противна непостоянному веществу" [3, с.146]. Отже, Бог - нематеріальна таємнича сила, яка вічно триває. Це підтверджує віра в Нього різних народів, яка однакова у всьому світі - всі люди й народи вірять в існування основної таємничої сили, яка є всюди і всім володіє. Усі народи вважають себе залежними від неї, а вона (якимось дивним чином) дбає про всіх, утримує, турбується, забезпечує всезагальним законом як "блаженна натура або дух". Промисел її стосується всього живого. Для людини цей всесвітній дух "излил нам, как источник, всѣ мудрости и художества, к проведению

житія нужня", "дал нам самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать" [3, с.147].

Премудрість Божа проявляється і в організації суспільного життя – це "архітектурна симетрія", яка, організовуючи життя сім'ї, міста чи суспільства, "по всему матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь состав крѣпким и спокойным" [3, с.147]. Отже, Бог як невидима сила все утримує і все організовує; коли люди живуть згідно з Божою премудрістю, то їхнє життя є раєм, небом, домом Божим. У кожній людині Божа премудрість проявляється страхом Божим, святинею, благочестям, у всіх словах і справах людини вона є душею, користю і красою, а її відчуття породжує блаженство й вдоволення. Г. Сковорода твердить, що "она то есть прекраснѣйшее лицо божіе, которым он со временем, напечатуюсь на душѣ нашей, дѣлает нас из диких и безобразных монстров, или уродов, человѣками, то есть звѣрками, к содружеству и к помянутым сожительствам годными, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми" [3, с.147]. Мислитель знаходить відповідну метафору для пояснення наявної в людині Божої премудрості: вона подібна до ритму годинника, бо надає життю й справам правильності й точності. У душі кожної людини – це "непорочность и чистосердечне, как бы райскій некій дух и вкус, пленяющій к дружелюбію". Від звірів він відрізняє людину милосердям і справедливістю, а від худоби – стриманістю й розумом.

Такими доступними для кожного порівняннями й метафорами Г. Сковорода підводить людину до думки, що Бог – це справжня людська сутність, справжня людина, бо лише ті люди, котрі втілюють і уособлюють названі вище риси, є їх носіями, є "истинными по душѣ и по тѣлу человѣками, подобны годным для строенія четвероугольным камням, с каковых живой божій дом составляется, в котором он особливо царствует милостию" [3, с.148].

Отже, Бог – невидима натура, що утримує весь світ, справжня людська природа, а Божа премудрість, що формує істинну людину, організовує мирне співжиття людей у спільнотах. Вічна премудрість Божа апелює в усі віки до всіх народів, вона таємно до всіх людей промовляє як "повсеместнаго естества божія невидимое лицо и живое слово". Та голос її здатні почути лише мудреці, пророки, бо більшість людей глухі до її слів. Вона є "начало и конец всех книг пророческих". Називається у Сковороди по-різному: образом Божим, славою, світлом, словом, порадою, воскресінням, життям, дорогою, правдою, миром, долею, оправданням, благодаттю, істиною, силою Божою, ім'ям Божим, волею Божою, камінням віри, царством Божим тощо. Перші християни, каже мислитель, назвали її Христом, тобто царем, "потому что одна она управляет к вѣчному и временному щастію всѣх государства, всякія сожительства и каждого порознь" [3, с.149].

У тому, що Бог є втіленням премудрості, переконає і розгляд Сковородою десяти заповідей. Він стверджує, що ними премудрість Божа застерігає кожного від негідних вчинків і негідного людини життя. Щоб зрозуміти велику цінність Божої премудрості, людині необхідна віра. Зміцнює віру любов і чисте серце, яке множить добрі помисли, незлобивість, смирення, скромність, благонадійність, вдоволення, насолоду й інші втіхи – такі люди є дійсними християнами.

Зміст діалогу "Наркісс: разглагол о том: узнай себе" поглиблює думки попереднього твору. Бог наявний у кожному християнинові, який шанує і плекає Божу премудрість, живе за Божими заповідями. Міфічний Нарцис, закоханий у своє зображення, приречений споглядати себе у водному плесі, служить Сковороді образом для підкреслення необхідності самозаглиблення й самопізнання кожної людини. Самопізнання веде до пошуків своєї самості – серця. Серце в людині, як сонце – воно є джерелом для Божої благодаті. Людина Божа, що випромінює животворні струмені й промені Божества, є сонцем не за зовнішнім образом, а за серцем: "Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем: волчее сердце есть истинный волк, хотя лице челоуѣчее; сердце боброво есть бобр, хотя вид волчій; сердце вепрово есть вепр, хотя вид бобров. Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем" [3, с.156]. Плоть – ніщо, цитує Г. Сковорода вислів із Біблії, дух животворить, тобто зовнішній вигляд – ще не людина, а справжньою людиною її робить серце, дух. Один із персонажів діалогу – Лука дивується, хіба це можливо, що

людиною є не зовнішня плоть, тобто вигляд, образ, а глибоко заховане серце, її думки? Плоть, пояснює йому Друг, - це тінь, п'ятьма і тлін, сон справжньої людини. Щоб пізнати в собі істинну людину, потрібне істинне око – віра. Лише таке око здатне розпізнати справжню сутність людини – "істинного чоловіка": "Ты риза, а он тѣло. Ты привидѣніе, а он в тебѣ истина. Ты-то ничто, а он в тебе существо" [3, с.163]. Такий "істинний чоловік" є Бог, про це Сковорода твердить однозначно: "А видѣ истинный человек и Бог есть тожде. И никогда еще не бывала видимость истиною, а истина видимостью; но всегда во всем тайная есть и невидимая истина, потому что она есть господня. А господь и дух, плоти и костей не имущій, и бог – все то одно" [3, с.172].

Ототожнюючи істинну людину-християнина з Богом, філософ наближує Бога до людського розуміння. Він у його трактуванні не лише Творець і Деміург-Вседержитель, а й втілення всього найгуманнішого, найлюдянішого, що можна помислити про справжню людину, яка має Бога у своєму серці: "... истинным человеком есть сердце в человеке, глубокое же сердце и одному только богу познаваемое не иное что есть, как мыслей наших неограниченная // бездна, просто сказать душа, то есть истое существо, и сущая иста, и самая ессенция (как говорят), и зерно наше, и сила, в которой единственно состоит родная жизнь и живот наш, а без нее мертвая тѣнь есьмы, то и видно, коль несравненная тщета потеряет себя самага, хотя бы кто завладѣл всеми Коперниковыми мырами" [3, с.173]. Бог – це духовне єство людини, чим більше вона над цим замислюється, це відчуває, тим ближчою стає до пізнання Бога. Найосновніше, – відчуючи своє єство як людяність, жити й діяти згідно з його постулатами. Цього прагнув навчити Г. Сковорода.

У численних діалогах, де Сковорода закликає людину до самопізнання, знайдемо поради, як знайти свій шлях до Бога, а, значить, і до себе самого. На глибоке переконання мислителя, лише люди, здатні пізнати своє духовне єство, жити за його покликом, можуть створити дійсну Христову Церкву та по-справжньому, віддано їй служити.

Список використаних джерел

1. Нічик В.М. Проблема Бога і світу в творах Г.С.Сковороди / В.М.Нічик // Сковорода Григорій: дослідження, розвідки матеріали.-К.: Наукова думка,1992.- С.69-79.
2. Сирцова О.М. Філософська етимологія Г.С.Сковороди. Ім'я Бога /О.М.Сирцова //Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали. - К.: Наукова думка,1992.-С.90-99.
3. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. /Г.Сковорода.-К.: Наукова думка,1972.-Т.І-531с.
4. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. /Г.Сковорода.-К.: Наукова думка,1972.Т.2-574с.
5. Стратій Я.М. Концепція Бога у філософії Г.С.Сковороди та її зв'язок з попереднім розвитком української думки /Я.М.Стратій // Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали.-К.: Наукова думка,1992.-С.79-90.

Стаття надійшла до редакції 9 січня 2012 року